

ĮDOMUSIS XIX AMŽIUS: NAUJOS ĮŽVALGOS IR TARPDISCIPLININIŲ METODŲ TAIKYMAS

Rec.: Darius Staliūnas, *Enemies for a Day: Antisemitism and Anti-Jewish Violence in Lithuania under the Tsars*, CEU Press, 2015.

XIX a. dėl komplikotos, išsibarčiusios ir įvairiakalbės šaltinių bazės nėra Lietuvos istorikų mėgstamiausia niša. O galbūt ir dėl to, kad jis visiškai neromantizuotas, pilkas ir sunkiai suvaldomas kaip imperinė Rusija. Nors pastaruoju metu ypač suaktyvėjo žydų istorijos ir kultūros studijos Lietuvoje, XIX a. etninių Lietuvos žemių žydai taip pat lieka užmiršti, apsupti naujai atrastos LDK žydų didybės ir XX a. praradimų. Istorikai nevengia paleisti kritikos strėlių į vadovėlių sudarytojus, kurie linkę pradėti moksleivius supažindinti su žydais tik nuo Holokausto, tačiau ir patys akademikai ne visada pateikia reikiamą pavyzdį – lietuvių istorikai daugiausia kalba būtent apie Holokaustą arba tai, kas buvo, kai buvo neseniai iš naujo atrastas LDK žydų aukso amžius.

Vakarietiškoje istoriografijoje daugiau dėmesio skiriama tiek bendrai XIX a. istorijai, tiek Rusijos imperijoje vykusiems pogromams, tačiau būtent Lietuva aplenkta dėl, palyginti su kitomis Rusijos imperijos teritorijomis, negausių pogromų. Labai reikšmingas Didžiojoje Britanijoje rezidavusio amerikiečių istoriko Johno Doyle'o Klierio įnašas į žydų istorijos carinėje Rusijoje tyrimus¹. Jo atnaminimui lie-

tuvių istorikas, Lietuvos istorijos instituto vyresnysis mokslo darbuotojas ir Vilniaus universiteto lektorius Darius Staliūnas skiria ir savo ilgametį tyrimą. Ėmėsis šios Lietuvoje kol kas menkai analizuotos istorinės temos, jis jau daugiau nei dešimtmetį tiria pogromus prieš žydus, jų priežastis bei eigą XIX a. pabaigoje–XX a. pradžioje Rusijos imperijos valdomame Šiaurės Vakarų krašte, išskirtinėse Vilniaus ir Kauno provincijose, kuriose būtent katalikai sudarė daugumą. Šio brandaus tyrimo rezultatas – anglų kalba pasirodžiusi knyga „*Enemies for a day: Antisemitism and anti-Jewish Violence in Lithuania under the Tsars*“ (liet. „Priešai vienai dienai: antisemitizmas ir smurtas prieš žydus carinėje Lietuvoje“), orientuota į tarptautinę akademinę bendruomenę.

Paprastas (jokiu būdu – ne prastas), detalus ir nuoseklus istorinis pasakojimas kviečia į „istorinį detektyvą“, kuriame siekiama išsiaiškinti smurto prieš žydus XIX a. antroje pusėje–XX a. pirmame dešimtmetyje priežastis ir pasekmes. Nors dažnu atveju informacijos atskartojimas bei referavimas į kitus knygos skyrius yra stilistiškai netinkamas, šio tipo naratyve tai nėra netinkama priemonė. D. Staliūnas dirba su pribloškiančiai plačia (tiek dėl geografinio prieinamumo, tiek dėl fizinio duomenų

¹ Žr. plačiau – John Doyle Klier, Shlomo Lam-broza (eds.), *Pogroms: Anti-Jewish Violence in Modern Russian History*, Cambridge University Press, 2004, ir tais pačiais metais pasirodžiusi monografija John Doyle

Klier, *Russians, Jews, and the Pogroms of 1881–1882*, Cambridge University Press, 2014.

skaičiaus) istoriografija ir šaltinių baze, kurioje visi duomenys savaip nepatikimi ir reikalauja rimto kvestionavimo, todėl verta nuolat prie jų grįžti. Pagrindiniai šio tyrimo šaltiniai – tai trijų tipų pasisakymai tų, kurie dalyvavo pogromuose, – smurtavusiųjų, nukentėjusių žydų bei valdžios organų. Todėl aišku, kad bandant atkurti pasakojimą, kuris būtų kuo artimesnis istorinei tikrovei, tokie subjektyvūs šaltiniai turi būti tiek lyginami tarpusavyje, tiek peržvelgiami vis kitokuose kontekstuose (pavyzdžiui, aptariamo pogromo, kitų panašių pogromų, tuometinės žiniasklaidos etc. aplinkoje). Tokių ke liapakopį tyrimo būdą pasirinkęs D. Staliūnas nesuklydo – iš gausybės dokumentuotų detalių iškyla rišlus istorinis pasakojimas.

Tyrimo metu nustatyta, kad per ilgąjį XIX a. Lietuvoje buvo įvykdyta dešimt pogromų (neskaičiuojant tų, kuriuos Pirmojo pasaulinio karo pradžioje organizavo Rusijos armija). Autorius paneigia lietuviškoje istoriografijoje vyravusį teiginį, kad XIX a. Lietuvoje žydų pogromų nebuvo, o jei koks *netyčia* ir pasitaikė, tai buvo carų valdžios *suorganizuotas*². Tokios interpretacijos ištakos siejamos su imperijos valdžios nesugebėjimu suvaldyti ar sustabdyti pogromų, skiriamų menkų bausmių už juos ir iš esmės diskriminacinės carų politikos žydų atžvilgiu. D. Staliūnas pabrėžia, kad, nors pati valdžia pogromų neorganizavo, negalime jos laikyti visiškai nekalta, nes nepakanta žydams, netgi antisemitizmas buvo valdžios politikos dalis, kuri suteikė masėms psichologinį pranašumą bei drąsą smurtinėse situacijose. Kaip pogromo išskirtinumą iš kitų kolektyvinio smurto formų D. Staliūnas apibrėžia tai, jog visa puolama tautinė grupė laikoma kalta bei vyrauja mažas organizuotumas, smurtas trunka

² Egidijus Aleksandravičius, Antanas Kulakauskas, *Carų valdžioje: XIX amžiaus Lietuva*, Vilnius: Baltos lankos, 1996; Liudas Truska, *Lietuviai ir žydai nuo XIX a. pabaigos iki 1941 m. birželio: antisemitizmo Lietuvoje raida*, Vilnius: VPU, 2005.

mažiausiai kelias valandas, yra ne mažiau nei pora tuzinų dalyvių ir visa tai prasideda masinio susibūrimo vietoje.

Tyrimas pradedamas žydų kaltinimų krikščionių kraujo naudojimu ritualinėms apeigoms jau XIX a. Lietuvoje apžvalga. Nors autorius šioje knygoje ir pritaria sociologų teiginiui, jog būtent atskyros panaikinimas (aptariamu atveju – modernizacija, verslų susipynimas) tarp ilgą laiką buvusių atskirtų bendruomenių sukuria didelį prieššūkimą, kuris gali tapti pogromų priežastimi, tačiau vis dėlto esmine ir pačia svarbiausia kolektyvinio smurto prieš žydus Lietuvoje priežastimi netgi XIX a. išskiria būtent religinę judofobiją. D. Staliūnas teigia, kad Lietuvoje pogromai dažniausiai kildavo tada, kai nemaža dalis krikščionių jausdavosi užgauti žydų bendruomenės, o valdžia nebandė spręsti situacijos, tad patys krikščionys imdavo vykdyti, jų nuomone, teisingą tvarką. Nors dažnai pogromai dėl jų, kaip kolektyvinio smurto apraiškos, suvokiami kaip keliantys grėsmę žmonių gyvybėms (daugeliu atveju tai yra tiesa kalbant apie didesnius pogromus Rusijos imperijoje), D. Staliūno tyrimas įrodo, kad pogromai Lietuvoje buvo grįsti iš esmės turto, ekonominės gerovės naikinimu, su pogromais siejamos vos pora mirčių. Tai leidžia manyti, kad buvo puolamas ne realus „žydas kaimynas“, o labiau neramumų sukeltas mistifikuotas „žydo vaizdinys“.

Ypač svarbios ir specifinės aplinkybės, kurioms susidėjus kildavo pogromai, – jas autorius aptaria išsamiai kiekvienu atveju. Nepamirštant vieno svarbiausių XIX a. elementų – nacionalizmo plėtros – aptariama ir jo reikšmė šiems procesams. Nors teigiama, kad vietinis nacionalizmas taip pat turėjo šiek tiek įtakos judofobijai plisti, vis dėlto kolektyvinio smurto prieš žydus atveju autorius, apžvelgdamas to laiko spaudą, įtikinamai įrodo, jog nacionalizmo įtaka kolektyviniam smurtui prieš žy-

dus buvo minimali. Šiame tematiniame lauke D. Staliūnas, apeliuodamas į tautų draugystę, pabrėžia, kad dėl rinkimų į Dūmą 1905 m. tarp lietuvių ir žydų buvo sudarytas aljansas prieš lenkus. Žinoma, šis faktas byloja, kad tarp lietuvių nebuvo aršaus nacionalizmo ar įsišaknijusio antisemitizmo, tačiau vis dėlto derėtų klausti, kiek tas aljansas buvo svarbus valstiečiams. Juk dažniausiai, kaip rodo istoriko atliktas tyrimas, Šiaurės Vakarų krašte smurtiniai veiksmai vykdavo nedideliuose miesteliuose, bendruomenėse, ne inteligentijos, kuri rūpinosi politika, terpėje. Žinoma, autoriaus išvados šis klausimas neturėtų esminio svorio, ši pastaba skirta gretutiniams svarstymams, kiek tokios inteligentijos nuotaikos tiesiogiai ar netiesiogiai galėjo veikti masių nuotaikas.

Šalia nacionalizmo aptariama ir XIX a. išjudinusi modernizacija kaip pogromams įtakos galėjęs turėti išorinis veiksnys. Greta šių apibendrinamųjų modernizacijos ar nacionalizmo plitimo priežasčių atkreipiamas dėmesys į paprastesnes, kasdienio gyvenimo santykių aplinkybes, besiremiančias ne tiek konkrečiomis ideologijomis, kiek jausmais (ar tai būtų keršto siekis, ar paslaptingas krikščionių vaiko dingimas). Taip derinama mikroanalizė ir struktūrinių pokyčių analizė padeda perteikti XIX a. žydų ir krikščionių santykių naratyvą.

Įdomus ir aktualus interdisciplininis šio tyrimo pobūdis, kuris istorikui, besiremiančiam socialine psichologija, suteikia galimybę pažvelgti į XIX a. iš kasdienybės, o ne politinės istorijos perspektyvos. Daug D. Staliūno išvadų bei apibendrinamųjų pasvarstymų grįsti būtent socialinės psichologijos teorijomis, nevengiama jų kritikuoti, o kartais net ir paneigti (gandų teorija). Vis dėlto būtent šios ne grynai iš istorinio tyrimo detalių, o iš socialinės psichologijos perspektyvos kylančios įžvalgos yra subjektyviai „slidžiausios“ ir kelia daugiausia klausimų. Pavyzdžiui, istoriko nuomone, tai, kad Dusetų

bendruomenės žydai (1905 m.) sutiko žaisti pagal krikščionių nustatytas taisykles, reiškę, kad jie patys jautėsi socialinėje hierarchijoje žemiau už valstiečius. Šiuo atveju užmiršamas dar vienas svarbus tokios socialinės stratifikacijos elementas – diasporos mentalitetas, sąlygojantis pagarbą tiems, kurių žemėse gyvena, ir amžinas svetimumas, turintis įtakos atsiribojimui nuo „svetimų žaidimų“. Labai panaši ir kita situacija – istorikas daro išvadą, jog tai, kad žydai po pogromo sutiko priimti žalos atlyginimą naminiams paukščiais, reiškę, kad jie pamiršo įvykį, t. y. atleido savo skriaudikams, neskyrė pogromui didelės reikšmės. Vis dėlto, kalbant būtent apie tokią jausminę plotmę, kurios realumas nėra faktografuotas, galima ir kita interpretacija – galbūt pripratimas, prisitaikymas ir bandymas gauti iš neišvengiamos situacijos tai, kas geriausia, taip pat turėjo lemiamą reikšmę tokiai žydų bendruomenės pozicijai (kitas klausimas – kas geriau: ar žąsis kieme dabar, ar hipotetinė karvė po teismo?).

Šis tyrimas yra puikus komparatyvinės analizės keliais lygmenimis (daugiausia – erdvės bei religinio ir tautinio tapatumo) pavyzdys. Nors paskutinis knygos skyrius ir yra skirtas konkrečiai komparatyvinei perspektyvai (pateikiami atskiri etninių Baltarusijos bei Galicijos žemių atvejai), derėtų pabrėžti, kad visas tyrimas yra pagrįstas lyginamuoju metodu – autorius šiek tiek pristato žydų pogromus pietinėje Rusijos imperijos dalyje, Lenkijoje, lygia greta (tik daug išsamiau) pateikia situaciją Šiaurės Vakarų krašte (3 skyrius). D. Staliūnas bando išsiaiškinti, kas stiprino antižydiškus jausmus būtent tarp krikščionių, kokia buvo imperinės valdžios pozicija pogromų klausimu, kaip patys žydai reagavo į pogromus. Dėmesys skiriamas ir skirtingų tautinių grupių santykiams palyginti – aptariant lietuvių ir žydų santykius, nepamirštami lenkų ir žydų konfliktai tose pačiose teritorijose, bei komparatyvinei perspek-

tyvai sustiprinti pasitelkiamas lietuvių ir lenkų konflikto dėl pamaldų kalbos diskursas. Ypač įdomus pateikiamas Mykolo Biržiškos pasisakymas, kad lietuvių ir lenkų konfliktai dėl pamaldų kalbos buvo daug didesni nei lietuvių ir žydų konfliktai (p. 240). Tiek ši nuomonė, tiek autoriaus lyginamoji analizė parodo, kad smurtas prieš žydus gali būti suprantamas ne tik Katastrofos šviesoje, o istorikui, dirbančiam su Rusijos imperijos šaltiniais, svarbu šiam naujųjų laikų naratyvui neleisti persmelkti senosios medžiagos interpretacijos.

Galiausiai, norėtuši pasidžiaugti, kad pastaruoju metu tiek globaliai, tiek tarp Lietuvos istorikų populiarėjant jungtiniam leidiniams, kurie vieną tematinį lauką bando pristatyti iš daugialypės keleto istorikų perspektyvos (ši iniciatyva čia nekritikuojama), ypač naudinga ir malonu grįžti ir prie individualaus vientiso istorinio pasakojimo. Šis brandus tyrimas gali tapti puikiu kvietimu (ar paskatinimu) istorikams atsigręžti į XIX a., kuris, kaip parodo D. Staliūnas, vertas dėmesio.

Akvilė Naudžiūnienė